

«*iArriba España!*» Ramiro Ledesma Ramos, o la política com a propaganda*

per Luciano Casali

RESUM:

El paper de la propaganda com a mitjà per conquerir el consens fou, sens dubte, per als partits de tipus feixista, un element central que potser no ha estat estudiat suficientment, tot i que hi ha nombrosos treballs dedicats a l'Alemanya de Hitler i a la Itàlia de Mussolini. Tot i la cura amb què s'organitzà una propaganda atenta i capil·lar, no sempre s'aconseguí obtenir resultats profitosos i tenir un mitjà suficient per donar consistència a règims com els de Vichy o de la República social italiana. Ramiro Ledesma Ramos pot representar un tercer exemple de fracàs de la propaganda política. Malgrat la tasca laboriosa a favor de la seva organització política, per presentar-la i recaptar adeptes entre les masses espanyoles, no aconseguí cap resultat concret. De tota manera, i igual com a Vichy i a Salò, tampoc en aquest cas no és encara possible donar una resposta completa i definitiva sobre les raons d'aquest fracàs.

PARAULES CLAU:

Feixisme, pensament polític, propaganda, consens popular.

ABSTRACT:

The rôle of propaganda to achieve popular consensus was, for Fascist political parties, a key element which perhaps has not yet been sufficiently studied, even though many works have been devoted to the subject in Nazi Germany and Fascist Italy. Even so, it is clear that the great pains taken to organize a watchful and wide-reaching propaganda network did not always succeed in creating systems effective enough to give consistency to régimes such as Vichy's or the Italian Salò Republic. Ramiro Ledesma Ramos's attempt to create Spanish Fascism could well be regarded as a third example of such a failure. For all the enormous efforts he devoted to introducing his political party to the Spanish masses and to recruiting adherents, he failed to obtain any tangible results. As with Vichy and Salò, however, in this case too it is still too early to give a final and definite answer on the reasons for failure.

KEY WORDS:

Fascism, political thought, propaganda, popular consensus.

Contràriament a tot el que hom havia escrit durant bona part dels anys del règim franquista, quan es defensava una «*brusca transición*» en la vida intel·lectual

*. Traducció de Giovanni C. Cattini

de Ramiro Ledesma Ramos,¹ estem convençuts que va existir una «lògica» continuïtat entre les activitats filosoficoliteràries de Ledesma i el seu pensament polític: fou un canvi gradual de l'una a l'altra del qual existeixen proves evidents i que començà a manifestar-se com a mínim un any abans de la seva «entrada en escena».²

Potser no fou una casualitat —si es té en compte el seu ultranacionalisme «castellanocèntric» que sempre caracteritzà els seus escrits— que la primera declaració política explícita en la qual subratllava l'exigència d'un Estat nou, davant el fracàs del liberalisme vuitcentista, es remuntés al 15 d'abril de 1930, després de transcórrer alguns dies a Barcelona. Ledesma hi havia anat el 22 de març per participar, a l'endemà, al banquet que els intel·lectuals catalans havien preparat en honor dels intel·lectuals castellans. Ledesma havia rebut la invitació del seu amic Joan Estelrich, que era un dels organitzadors de l'acte. Durant els dos dies de fortes discussions amb un clar to acadèmic i literari, no mancaren les reflexions polítiques sobre una Espanya que, acabada de sortir de la dictadura de Primo de Rivera, semblava tan llunyana de trobar una solució als problemes polítics i socials que el nou segle havia portat, com de solucionar les reivindicacions autonomistes de Catalunya. Un cop a Madrid, hom demanà a Ledesma el seu judici sobre aquesta trobada, tal i com ho preguntaren també a molts altres intel·lectuals que havien estat a Barcelona, com Araquistáin, Bergamín, Giménez Caballero, Jiménez de Asúa, Gregorio Marañón, Menéndez Pidal, Ossorio y Gallardo i Fernando de los Ríos, entre d'altres. En lloc de posar en evidència els aspectes culturals de l'acte, Ledesma posà l'accent sobre algunes consideracions relatives al «problema català», que, evidentment, li semblaven més adients que no pas les de caràcter literari:

«El problema de Cataluña no es más que uno de tantos ejemplos concretos que denuncian entre nosotros otro problema de más hondas raíces: el fracaso de la estructuración vigente de nuestro Estado.»

Sens dubte —continuava— Catalunya tenia «derecho a la máxima atención nacional», però havia de quedar clar que els seus problemes no podien solucionar-se donant-li una autonomia (o pitjor: la independència) de Castella. Altrament calia que catalans i castellans, en perfecta unitat, donessin

1. Vegeu, entre d'altres, *Ramiro Ledesma fundador de las Jons*, Madrid, Vicesecretaría de Educación Popular, 1941, 20.

2. Santiago Montero Díaz («La evolución intelectual de Ramiro Ledesma», R. LEDESMA RAMOS, *Escritos filosóficos*, Madrid, Sobrinos de la Sucesora de M. Minuesa de los Ríos, 1941, XXVIII) defensa l'evident presència d'un «proceso ideológico a lo largo de varios años». Del mateix parer és també Ismael Saz (I. SAZ, *España contra España, Los nacionalismos franquistas*, Madrid, Marcial Pons, 2003, 119, 121), que escriu sobre «manifestaciones en sentido profascista» des del gener de 1930 i que «el ultranacionalismo imperial de Ledesma, tal y como se manifestó en sus sucesivas empresas políticas, no constituyó sino un desarrollo de [els] supuestos iniciales» que es poden llegir en els estudis de caràcter filosòfic.

vida a un «nuevo Estado, cuya finalidad no era la de resolver otros problemas anteriores a él, y a él ajenos por tanto, como el de hacer imposibles todos los problemas»,³ sobretot l'existència d'un «problema català» que no coincidí en la seva solució amb els problemes d'Espanya.

Poques setmanes després, i intervenint sobre el tema de la «*Vanguardia cultural*», en criticava els partidaris per llurs idees polítiques, liberals i democràtiques: menyspreava a tots els que compartien doctrines polítiques «del más viejo ochocientos» o, fins i tot, que es declaraven «catolicísimos, y no sé si monarquísimos». No havien comprès quin era «el secreto de la España actual, afirmadora de sí misma, nacionalista y con "voluntad de poderío"».⁴

Són les primeres referències escrites de caràcter polític que seguien a una presa de partit pública per part de Ledesma en què es manifestava el seu exacerbat nacionalisme i una gran proximitat al feixisme. De fet, a finals de gener de 1930 i durant un sopar d'homenatge a Giménez Caballero, Ledesma s'aixecà sorollosament per interrompre un orador que criticava Espanya en tant que obscurantista i endarrerida. Li cridà amb vehemència: «¡Arriba los valores hispánicos!» i llençà una pistola al mig de la taula. Evidentment les armes havien començat a ser les seves fidels companyes de viatge, ja què les portava a sobre fins i tot en els sopars amb amics...

Aquest episodi suscità un notable clamor i els diaris de la capital el qualificaren —tenint en compte qui era present i que el convidat d'honor del sopar era Antòn Giulio Bragaglia— com a «una manifestació feixista».⁵ Immediatament Ledesma escrigué al director de *La Voz*, Enrique Fajardo, lamentant que fossin «desvirtuados y falsificados unos propósitos, rotundamente nuevos, lanzados por un grupo de jóvenes» i afegia:

3. R. LEDESMA RAMOS, «Opiniones de los que fueron a Barcelona», *La Gaceta Literaria*, 15 de abril de 1930 (ara a R. LEDESMA RAMOS, *Obras completas*, Madrid —Barcelona, Fundación Ramiro Ledesma Ramos— Ediciones Nueva República, 2004, vol. II, 134-135 [D'ara en endavant, citarem únicament *Obras completas*, el volum i les pàgines de referència]). És un tema que Ledesma reprendrà moltes vegades en els anys següents subratllant la incapacitat dels governs i dels partits de tractar amb fermesa el problema català i que això representava el seu fracàs com a vertaders espanyols. Entre diferents exemples possibles: «*Las derechas, y nos referimos a Gil Robles y su CEDA, [...] carecen de la densidad nacional que se requiere para enfrentarse con firmeza con problemas como el que plantea la rebeldía autonomista [...]. A eso han llegado los representantes políticos de la mayoría de los católicos españoles: a no ser siquiera una garantía contra las fuerzas que laboran por la disgregación de España*», «Cataluña en el camino de la insurrección. Nuestra actitud», *Jons*, agosto de 1934 (*Obras completas*, III, 468-469).

4. «Una encuesta sensacional. ¿Qué es la Vanguardia?», *La Gaceta Literaria*, 1 de juliol de 1930 (*Obras completas*, II, 140-142). Aquestes consideracions són àmpliament comentades per SAZ CAMPOS, *España contra España...*, 120.

5. Tant estudiosos com hagiògrafs han recordat aquest episodi, tot i que la majoria el daten erròniament el 30 de gener: pensem més probables les dates del 18 o 19; vegeu, entre d'altres, H. R. SOUTHWORTH, *Antifalange. Estudio crítico de La Falange en la guerra de España: la unificación y Hedilla de Maximiano García Venero*, París, Ruedo Ibérico, 1967, 66 i J. VALARDE, *El nacionalindustrialismo, cuarenta años después*, Madrid, Editora Nacional, 1972, 39-42.

«No somos fascistas. Esta fácil etiqueta con que se nos quiere presentar en la vía pública es totalmente arbitraria. Si los elementos liberales [...] quieren combatirnos, y bien justificado está que lo hagan, tengan primero con nosotros la bondad elemental de interesarse de cuáles son nuestros propósitos y qué cosas queremos y propugnamos. [...]»

Nuestra posición teórica véase y estúdiase en los libros del maestro José Ortega y Gasset, donde se hallará casi íntegra.

En todo caso, nuestro fascismo no consiste sino en el lanzamiento de una idea nacional, a la que hemos de adherirnos con todo tesón.⁶

I continuava subratllant que considerava la ideologia liberal «envejecida y caduca» i que la seva lluita i la d'altres joves era contra el liberalisme que havia de ser «superado briosamente».⁷

A més a més, existeix un escrit de Ledesma, que té com a punt de partida també una reflexió filosòfica però que evidencia sense cap mena de dubte que havia elaborat, ja el 1930, un sistema de valors polítics «complet». En aquest sentit, cal subratllar que Ledesma havia elegit un «mètode» que considerava vàlid i necessari per intervenir directament en la lluita política. En qualsevol cas podem jutjar aquest escrit com un *pont* que uneix amb força dos períodes del pensament i de l'acció ledesmanians, contràriament a tots els que els han considerats distints i separats. Es tracta d'un article, «El concepto católico de la vida», que sortí publicat en dues parts a *La Gaceta Literaria*, el 15 de setembre i el 15 d'octubre de 1930:⁸ quan l'escrigué molt probablement ja havia decidit entrar en política de manera activa i de militar a totes hores, com també de deixar l'activitat d'estudis de la filosofia.⁹

L'avinentesa que havia engegat les reflexions de Ledesma havia estat un volum de Juan Zaragüeta (1883-1974) que ressenyava la figura i l'obra del cardenal belga Désiré Mercier (1851-1926), inspirador de la Universitat Catòlica i fundador d'un institut de filosofia a Lovaina.¹⁰

6. Carta a Enrique Fajardo, 20 de gener de 1930, *Obras completas*, IV, 507. El mestratge d'Ortega el reconegué també a *La Conquista del Estado*, 20 de juny de 1931 («Ortega y Gasset y nosotros. He ahí lo actual»; *Obras completas*, III, 229-231).

7. *Obras completas*, IV, 508. Quasi idèntica a la carta enviada al *Heraldo de Madrid* i publicada el 21 de gener (*Obras completas*, II, 243-244).

8. *Obras completas*, II, 146-155.

9. Aquesta opinió és compartida també per Gabriel Server («Itinerario de un patriota revolucionario», LEDESMA RAMOS, *Obras completas*, I, 20). De totes maneres, cal subratllar que l'«Advertencia inicial», premissa el 1941 als pòstums *Escritos filosóficos* i datada l'octubre de 1930 (no l'hem però trobada a les *Obras completas*), advertia de manera explícita la intenció de Ledesma de «salir a la calle para dar cara a otras responsabilidades». La mateixa «Advertencia» apareix també en la reedició (amb títol diferent) del llibre (*La filosofía, disciplina imperial*, Madrid, Tecnos, 1982).

10. J. ZARAGÜETA, *El concepto católico de la vida, según el Cardenal Mercier*, Madrid, Espasa-Calpe, 1930.

En la primera part del seu escrit, Ledesma s'aturava a destacar de manera àmplia les activitats i les obres de Mercier per arribar a la conclusió que «una filosofía católica era imposible» ja que «desde el siglo XVII la Iglesia estaba ausente de la alta cultura» i que aquesta vivia, doncs, «en divorcio absoluto con las minorías selectas de todos los pueblos».¹¹

Aquestes consideracions són interessants i posen en clara evidència el seu profund laïcisme, però allò que ens interessa especialment és la segona part de l'escrit ledesmià, en què es preguntava si era possible que —tot i essent i quedant l'Església fora d'un sistema filosòfic— «unos pueblos orienten su actividad vital en pleno sentido católico» i arribava a la conclusió que «en efecto nada impide que la Humanidad sea católica»: ho havien estat «a través de la Historia varias naciones prepotentes, imperiales». En realitat, no era això el que l'encuriosia, o sigui no eren els esdeveniments del passat el centre del seu interès. Altrament, Ledesma volia comprendre «hasta qué punto la Iglesia católica se había identificado [...] en las características especiales de nuestro tiempo», ço és en el món nou i en la mentalitat nova, fruit de la presència d'una societat de massa:

«Desde hace un siglo, aproximadamente, el hombre vive desilusionado de metas infinitas y últimas, y aparece entregado a ilusiones y tareas de actualidad inmediata y cercana. Si hay una época desilusa de anchas perspectivas trascendentes es la nuestra. ¿Es ello un bien? ¿Es un mal? No hay épocas buenas o malas, sino épocas que aspiran a esto y épocas que aspiran a aquello [...].

Ello se debe a la integral victoria de la civilización mecanicista y técnica [...]. Pues bien, ¿qué va a ocurrir, qué privilegios o dificultades residen en el hombre católico frente a los otros para realizar su vida en esa nueva atmósfera?»¹²

La presència ineludible de la societat de massa caracteritzava el món contemporani: la irrupció de les masses en la política representava un fenomen que havia determinat la crisi definitiva del vell ordenament de l'Estat, liberal i democràtic; l'havia reduït a «muribunda y tenue, la concepción demoliberal del Estado como algo inservible e invalioso»:

«El viraje decisivo que han efectuado las masas para su entrada en el mundo actual constituye quizá su primera intervención con signos y caracteres positivos [...]. Hemos entrado en un tipo de vida en el que cabe la acción positiva de la gran masa. Y véase, en la política ello supone no la exaltación de la cadaverina liberal y democrática [...], sino la franca colaboración activa, jerárquica, en las empresas de alto porte que el Estado inicie. Ahí están los magníficos ejemplos de Italia y Rusia, los dos únicos pueblos cuyo régimen político es fiel reflejo de esta época.»¹³

11. *Obras completas*, II, 147, 149.

12. *Obras completas*, II, 151-152.

13. *Obras completas*, II, 153.

Podia l'Església catòlica tenir un espai propi en aquella nova manera de viure i gestionar els problemes polítics i socials? La resposta de Ledesma era plenament positiva: «*La intervención activa, vital, de las masas significaba para la Iglesia católica una nueva aurora*». Les mateixes estructures i plantejaments de l'Església podien conviure amb tota comoditat en una societat i un Estat, organitzats segons els models feixista i soviètic, que havien interpretat molt bé la nova realitat social:

*«La Iglesia católica frente a la vida actual tiene capacidad de convivencia [...] cuyo concepto de vida, en el fondo, no se opone a las realizaciones vitales a que ellos tiendan [...]: la jerarquía, el Estado absoluto, la economía sindical, etcétera. Este es el mundo de hoy, quiérase o no. Y el mundo tiene siempre razón.»*¹⁴

Hi havia també un segon argument pel qual Ledesma responia positivament a la seva pregunta: l'Església plantejava tota la seva potent organització i havia posat les bases del seu poder mil·lenari en la creació i difusió de mites i en l'elaboració de símbols. La doctrina de l'Església es fonamentava en aquest tipus de creació de mites que resultaven encara més importants i funcionals en la societat de massa que no pas en l'anterior, perquè la societat de massa no podia «governar-se» sinó mitjançant la creació i difusió de «creences».

Per «governar» les masses no calia elaborar reflexions racionals ni tampoc argumentar amb explicacions lògiques que donessin una «veritat històrica» o una «crítica històrica» sobre tot l'aparell de mites i rituals elaborats durant segles per l'Església. Allò que comptava eren els mites en si mateixos i que haurien continuat guanyant espai, importància i adhesions. En referència a la predicació de l'Església i el seu arrelament de massa, no tenia la mínima importància que hom posés en discussió, mitjançant els instruments de la lògica i de la crítica històrica, per exemple, la natura contemporàniament divina i humana de Jesús Crist: aquest mite continuaria representant un element bàsic per a la conquesta i conservació del poder catòlic en les masses:

«La Iglesia católica dispone de una organización preciosa [...].

*La energía efectiva de los mitos no se detiene ante una explicación racional de ellos. Defiéndase o no la divinidad de Jesucristo, es innegable la rotunda fecundidad de su doctrina.»*¹⁵

14. *Obras completas*, II, 153-154.

15. *Obras completas*, II, 155. Sobre la importància dels mites Ledesma intervingué una segona vegada sempre en l'octubre de 1930, tot i que de manera menys insistent i clara («Vigencia de Vico», *La Gaceta Literaria*, 1 d'octubre de 1930; *Obras completas*, II, 155-157.

Cal subratllar un cop més que Ledesma era profundament laic tant en la vida com en el pensament politicofilosòfic.¹⁶ Estava convençut de la necessitat d'una clara separació entre Església i Estat i que l'Estat tingués una supremacia sobre l'Església, tal i com teoritzà explícitament a *La Conquista del Estado*:

«Hemos dicho repetidas veces que en nuestro programa revolucionario hay la subordinación de todos los poderes al Poder del Estado [...]. Así la Iglesia, por muy católica y romana que sea, no puede jamás pretender soberanía alguna frente al Estado.

Es execrable que la Iglesia haya sido muchos años sostenedora y amparadora de todos los abusos y de todos los crímenes contra la prosperidad y la pujanza del pueblo español. Creemos, pues, que el Gobierno está obligado a reajustar el papel de la Iglesia en la vida civil de nuestro país.»¹⁷

Cal remarcar que Ledesma no fou l'únic a tractar aquests temes i podria ser interessant confrontar les seves reflexions amb les que, trenta anys més tard, féu Elias Canetti, per exemple, parlant de les funcions dels rituals en relació entre catolicisme i massa.¹⁸

No tenim cap referència que Ramiro Ledesma llegís el llibre de Gustave Le Bon, publicat a França el 1895, tot i que ens sembla molt probable que ho hagués fet, a causa del ressò que *Psychologie des foules* havia tingut i continuava tenint també molts anys després de la primera edició. Encara el 1926, Benito Mussolini el llegia per enèsima vegada i la considerava «una obra fonamental»;¹⁹ entre el 1919 i el 1921 també Hitler havia tingut a les mans aquest vell volum²⁰

16. Naturalment *post mortem* fou forçosament convertit. Durant els més de cent dies de detenció de 1936 s'hauria adonat de les «desviacions» a les quals havia arribat a causa d'excursives lectures científiques i filosòfiques i per això hauria recuperat la fe, o això és la interpretació de M. VILLARES, Pbro, «La muerte de Ramiro Ledesma Ramos», *Juventud*, 25 de octubre de 1951.

17. «La expulsión del cardenal Segura», *La Conquista del Estado*, 20 de juny de 1931 (*Obras completas*, III, 236-237). Sobre aquest argument tornarà de manera més articulada al *Discurso a las juventudes de España* (Madrid, La Conquista del Estado, 1935; *Obras completas*, IV, 63-64): «La revolución nacional es empresa a realizar como españoles, y la vida católica es cosa a cumplir como hombres, para salvar el alma. Nadie saque, pues, las cosas de quicio ni las entrecruce y confunda, porque son en extremo distintas. Sería angustiosamente lamentable que se confundieran las consignas, y esta coyuntura de España que hoy vivimos se resolviera como en el siglo XIX, en luchas de categoría estéril. España, camaradas, necesita patriotas que no le pongan apellidos. Hay muchas sospechas —y más que sospechas— de que el patriotismo al calor de las Iglesias se adultera, debilita y carcome. El yugo y las saetas, como emblema de lucha, sustituye con ventaja a la cruz para presidir las jornadas de la revolución nacional». Sobre el concepte ledesmià de «religión política», SAZ CAMPOS, *España contra España...*, 135-136.

18. E. CANETTI, *Massa e potere*, Milano, Bompiani, 1988 (1: Hamburg, Claassen Verlag, 1960), 186-190. Hi ha traducció castellana: *Masa y poder*, Madrid, Alianza, 1983.

19. R. DE FELICE, *Mussolini il rivoluzionario 1883-1920*, Torino, Einaudi, 1965, 467.

20. I. KERSHAW, *Hitler 1889-1936*, Barcelona, Península, 2000 (ed. original: Penguin, 1998), 172-173, 250.

que encara es considerava imprescindible per fer entendre a un agitador polític com calia comportar-se davant les masses i construir-ne el consens. Tampoc podem excloure que Ledesma llegís *Ideologie und Utopie*, de Karl Mannheim,²¹ si tenim en compte l'atenció amb què seguia l'evolució del pensament filosòfic i sociològic alemany contemporani. Segurament li havia interessat la teoria que remarcava com, en els moments de crisi social, sorgien masses desorientades que cabdills decidits podien manipular amb tècniques de la psicologia de massa. D'aquesta manera, podien crear-se grups revolucionaris liderats per intel·lectuals, diferents del conjunt dels líders liberalburgesos, i capaços d'usar la violència com a instrument polític mobilitzador i abassegador. Tot això, segons Mannheim, era possible per la presència de masses disponibles, formades per individus atomitzats i no organitzats per interessos racionals.²²

Altrament estem convençuts que Ledesma havia llegit *Mein Kampf* d'Adolf Hitler (probablement en l'edició original alemanya) i que l'havia apreciat. Per això, no podia haver-li passat per alt el paper central que el futur dictador atorgava a la propaganda, usada de manera insistent, com a instrument per controlar el pensament i comportament de les masses. Per altra banda, Hitler estava convençut que no hi havia cap diferència entre la publicitat comercial i la propaganda política, així un sabó o un cotxe podien llançar-se al mercat mitjançant una tècnica que funcionava perfectament si s'usava per a un home polític o un partit:

«L'art de la propaganda —havia escrit el futur Führer— es planteja exclusivament fer néixer una convicció general de la realitat d'un fet, de la inevitabilitat d'un esdeveniment, de l'exactitud d'una qualsevol cosa fatal. I donat que aquella no és una necessitat en si mateixa [...], aleshores els seus efectes havien d'adreçar-se al sentiment, i no sols limitadament a la raó.»²³

I continuava:

«Les variacions de la propaganda no han de canviar mai el contingut profund, si no han de contribuir elles mateixes a posar en evidència el mateix tema (...). Sols així una propaganda actuarà en manera unitària i eficaç. Només seguint aquesta línia s'arriba a l'èxit; i això es deu a la consegüent, insistent i igual accentuació de l'objectiu al qual es mira [...]. Qualsevol publicitat, comercial o política, troba el seu èxit en la durada i uniformitat de la seva difusió.»²⁴

La propaganda era aleshores per a Hitler «la forma más elevada de actividad política» i en fou convençut partidari des del començament de la seva actuació

21. Bonn, Friedrich Cohen, 1929.

22. Per a un quadre general de referència vegeu E. SACCOMANNI, *Le interpretazioni sociologiche del fascismo*, Torino, Loescher, 1977, 37-39.

23. G. GALLI (a cura), *Il Mein Kampf di Adolf Hitler*, Milano, Kaos, 2002, 191. Citem des de l'edició italiana ja que les edicions en castellà que hem consultat ometien aquestes frases.

24. G. GALLI, *Il Mein Kampf...*, 195.

pública.²⁵ No diversament la pensava Mussolini, que havia construït el propi èxit en bona mesura gràcies al seu talent d'hàbil manipulador de l'opinió pública. Així havia usat una propaganda capaç de promoure violència, rebel·lió i acció directa contra l'ordre constituït, jugant sobre sentiments elementals com l'odi i la frustració, i utilitzant instruments relativament senzills, com periòdics, opuscles, manifestos, discursos i comicis.²⁶ I, com sabem, la publicitat es basa més en la funcionalitat dels *eslògans* inventats que no pas sobre la qualitat real dels «productes» a llançar al mercat. Mussolini no ho havia teoritzat, com havia fet Hitler, però havia aplicat, constantment i hàbilment, els mateixos mètodes de propaganda per aconseguir adhesions nombroses i bons resultats concrets. Per altra banda, el primer mite que Mussolini va saber inventar i llançar fou aquell d'ell mateix: un heroi investit d'una missió quasi divina,²⁷ i sobre aquest mite sabé construir tota l'estructura del propi moviment polític.

La funció central i determinant de la propaganda en la societat de massa no escapava a Ledesma, com ho demostren, per altra banda, les conclusions a les quals arribà l'octubre de 1930, quan jutjà que l'Església catòlica podia continuar tenint «èxit» si continuava utilitzant els mites com a instruments *publicitaris*. Des d'aquest punt de vista, semblava igualment clar que l'Església podia continuar constituint un element important per a la construcció d'un nova política i també d'un Nou Estat (que hauria així pogut garantir la continuïtat de la vella *leadership*) si utilitzava les seves capacitats de «governar les masses» mitjançant l'ús de mites i de símbols a hores d'ara consolidats i viables. El funcionament d'aquests mites era segur, com demostraven els resultats obtinguts durant segles.

De tot això, Ledesma treia també una altra conclusió. Una nova elit conscient i ben preparada podia «governar» (o millor: «domesticar») les masses si era en grau de dotar-se de mites i símbols, «funcionals» i adients, i si sabia construir, mitjançant aquests, una propaganda abassegadora. Era evident que Ledesma no considerava la societat de massa —i en això es fa evident l'influx directe del seu mestre Ortega y Gasset— en funció d'una possible difusió de la democràcia ni pensava a crear instruments que podien convertir les masses en protagonistes actives de la vida política i social. Al centre de la seva anàlisi hi havia la perillositat social i política de les masses que es podia «regular», desviar i controlar gràcies a una elit que podia allunyar-les d'aquest possible protagonisme.

De totes maneres, i per concloure, a Ledesma no li interessava utilitzar els instruments que l'Església catòlica ofería ni tampoc construir una *leadership* que continués mantenint unides les aliances tradicionals del Tron i de l'Altar. Per sobre de tot, apostava per una elecció política amb la qual aspirava a controlar

25. KERSHAW, *Hitler...*, 172, 256.

26. Ph. V. CANNISTRARO, *La fabbrica del consenso. Fascismo e mass media*, Bari, Laterza, 1975, 70-71.

27. E. GENTILE, *Il mito dello Stato nuovo. Dal radicalismo nazionale al fascismo*, (Nova edició revisada), Roma-Bari, Laterza, 1999, 108 i L. PASSERINI, *Mussolini rivoluzionario. Storia di una biografia 1915-1939*, Roma-Bari, Laterza, 1991, 15-42.

i pilotar directament els resultats que no volia obtenir mitjançant una mediació amb un poder (tradicional) que considerava aliè i que no podia governar. La seva visió de la vertebració del futur Nou Estat contemplava unes bases republicanes i laïques; per això calia construir nous símbols i nous mites, capaços de fer funcionar aquesta perspectiva.²⁸

Segons Ledesma el mite de la revolució per aconseguir el retorn de l'Espanya gran, d'aquella Espanya imperial dels Reis Catòlics, podia ser el mite fonamental i guanyador.²⁹ Al final es tractava de conjugar aquells somnis de nacionalisme i de socialisme que, partint dels escrits de Georges Sorel i dels seus intèrprets, començant per Hubert Lagardelle, havien protagonitzat el debat de revistes i intel·lectuals en l'Europa dels primers quinze anys del segle.³⁰ El recurs a la violència i l'organització de les masses mitjançant un sindicalisme revolucionari (o un nacional sindicalisme) eren els instruments que, des de la reflexió francesa dels inicis del segle, havien filtrat a la ciència política i que eren coneguts aleshores a gran part del Continent, Espanya inclosa.³¹

Un «feixista penedit», Dionisio Ridruejo, lamentava el 1962 la preponderància, en el règim franquista i en el seu partit únic, d'una atenció exclusiva al «*campo político*», mentre que era descuidat «*el problema radical o fundamental [...] de nuestro desarrollo económico*». O sigui, segons ell faltava un discurs teòric general sobre com s'havia de construir l'Estat nou i sobre quines bases socials i econòmiques edificar-ne els fonaments.³² Es podria posar en dubte aquesta afirmació si tenim en compte que en aquells anys l'Espanya franquista —que estava vivint els inicis d'un vertader *boom* econòmic— no tingués una política econòmica i social pròpia. És molt fàcil que aquesta política no agradés gaire a Ridruejo i, per això, és comprensible el seu judici. A més a més aquesta avaluació s'emmarcava en una crítica global que Ridruejo feia al règim que ell mateix havia contribuït a formar i reforçar des de llocs de responsabilitat política considerable. Altrament, tenia tota la raó pel que feia referència a la Falange, que no havia certament heretat dels seus pares fundadors —ni de José Antonio Primo de Rivera ni tampoc de Ramiro Ledesma Ramos— un camí clar a seguir

28. Ens sembla que aquest tema, segons el nostre judici fonamental per entendre el pensament polític de Ledesma, està infravalorat per F. GALLEGU, *Ramiro Ledesma Ramos y el fascismo español*, Madrid, Síntesis, 2005.

29. Per a una visió del conjunt ens permetem remetre a L. CASALI, *Società di massa, giovani, rivoluzione. Il fascismo di Ramiro Ledesma Ramos*, Bologna, Clueb, 2002, 142-146.

30. Vegeu GENTILE, *Il mito dello Stato...*, passim i M. CARLI, *Nazione e rivoluzione. Il «socialismo nazionale» in Italia: mitologia di un discorso rivoluzionario*, Milano, Unicopli, 2001, 67-154.

31. Vegeu sobretot Z. STERNHELL, *Ni droite ni gauche. L'idéologie fasciste en France*, Nouvelle édition refondue et augmentée, Bruxelles, Complexe, 1987; ID., *Naissance de l'idéologie fasciste*, Paris, Fayard, 1989. Per a les influències sobre Espanya i sobre el mateix Ledesma P. C. GONZÁLEZ CUEVAS, *La tradición bloqueada. Tres ideas políticas en España: el primer Ramiro de Maeztu, Charles Maurras y Carl Schmitt*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2002, 88-169.

32. D. RIDRUEJO, *Escrito en España*, Buenos Aires, Editorial Losada, 1962, 185.

un cop «conquerit l'Estat» i aconseguí el poder. Encara avui en dia, Juan Velarde (ja catedràtic d'*Estructura e Instituciones Económicas*) juntament amb un grup de col·laboradors han intentat exaltar la profunditat del pensament econòmic de José Antonio Primo de Rivera, però han aconseguí únicament precisar que, com a màxim, tenia els escassos coneixements d'economia política que havia après de Luis de Oriaga i Pujana; quant a Ledesma, «*prestaba especial atención a la agitación política, de modo que fueron otros los hombres que se ocupaban con preferencia de las cuestiones económicas*».³³

Sens dubte té raó Vicente Gonzalo Massot quan subratlla que ens trobem davant d'un «pensamiento de urgencia» i que és sobretot en les qüestions econòmiques on es delata millor el caràcter provisorí, no acabat i encara en construcció de les reflexions de José Antonio Primo de Rivera³⁴ i Ledesma Ramos.

Per altra banda, i ja el 1942, Antonio Macipe López havia escrit que Ledesma, quan parlava als joves «*en pie de guerra*», no argumentava amb «*frías teorías económicas*»³⁵ i Brend Nellessen el 1963, davant d'un dels conceptes claus de Ledesma, aquell de voler perseguir una «justicia social» juntament amb «objectius imperials», es preguntava quina cosa volia dir exactament amb aquests dos termes i quina relació s'establí entre ells.³⁶ No podem considerar totalment encertades les consideracions que, el 1957, proposava Manuel Fuentes Irurozqui quan assegurava que els «fundadors» no havien parat atenció *expressament* als problemes econòmics: allò que comptava era «la política», la resta constituïen factors pràcticament accessoris.³⁷ Tot i això, les seves consideracions ens suggereixen un altre camí a seguir.

Més d'una vegada Ledesma s'havia expressat explícitament i havia indicat la necessitat de separar la política de la intel·lectualitat:

«La política no es actividad propia de intelectuales, sino de hombres de acción [...]»

«Primero es la acción, el hecho. Después, su justificación teórica, su ropaje ideológico [...]»

33. Vegeu J. M. CANSINO MUÑOZ-REPISO i F. LARA DE VICENTE, «Sobre el pensamiento económico de José Antonio» i R. IBÁÑEZ HERNÁNDEZ, «Referentes económicos en la prensa del movimiento nacionalsindicalista», tots dos a J. VELARDE (coord.), *José Antonio y la Economía*, Madrid, Grafite Ediciones, 2004, 236, 390, respectivament. Per a un discurs general, en referència a les noves estructures del Nou Estat en Ledesma, Redondo i Primo de Rivera, vegeu L. CASALI, *Franchismo. Sui caratteri del fascismo spagnolo*, Bologna, Clueb, 2005, 50-77.

34. V. GONZALO MASSOT, *José Antonio, un estilo español de pensamiento*, Buenos Aires, Huemul, 1982 (existeix una edició espanyola: Oviedo, Tarfe, 1997).

35. A. MACIPE LÓPEZ, *Ramiro Ledesma Ramos, Selección y Prólogo*, Madrid, Ediciones FE, 1942, II ed., 12.

36. B. NELLESEN, *La rivoluzione proibita. Ascesa e tramonto della Falange*, Roma, Giovanni Volpe, 1965, 59 (1: Hamburg, 1963).

37. M. FUENTES IRUROZQUI, *El pensamiento económico de José Antonio Primo de Rivera*, Madrid, José Capel, editor, 1957, 77. Sobre la impossible aplicació pràctica a un Estat concret de les teories dels «fundadors» vegeu sobretot l'intel·ligent crítica «des de la dreta» de J. M. DE SANDOVAL, *José Antonio visto a derechas*, Madrid, Actas Editorial, 1998.

«El intelectual prefiere a la realidad una sombra de ella [...]. El material humano le aparece imperfecto y bruto [...].

El hombre de acción [...] no aporta orbes artificiosos ni se retira a meditar antes de hacer. Esto es propio del intelectual, del mal político [...].

El hombre de acción no puede ser hombre de programas. Es hombre de hoy, actual, porque la vida del pueblo palpita todos los minutos y exige en todos los momentos la atención del político [...].

En un punto los intelectuales hacen alto honor a la política y sirven y completan su eficacia. En tanto en cuanto se atienen a su destino y dan sentido histórico, legalidad, pudiéramos decir, a las acciones —victorias o fracasos— a que el político conduce al pueblo.»³⁸

També quan Ledesma era convidat a fer intervencions que l'haurien tornat (o haurien hagut de fer-ho) al seu paper passat d'intel·lectual i de teòric, ell semblava ignorar totalment les seves capacitats i els seus coneixements passats que eren atropellats i esborrats per la nova funció política de «cap revolucionari» que volia assumir sense taques. Cridat per *Acción Española* a explicar amb un assaig les seves idees relatives a l'Estat, Ledesma posava l'accent senzillament en el rebuig del marxisme i dels partits, en la necessitat de proposar la vida nacional, *«la auténtica vibración de los pueblos»*, i acabava un cop més sense dir res sobre que esperava efectivament per a la futura organització de l'Estat:

«Los grupos nacionales son hoy los que manejan la iniciativa revolucionaria, los que practican en la etapa previa a la conquista del Estado la acción directa contra las organizaciones rojas. Y los que mantienen con pulso armado, en la etapa posterior al triunfo, el derecho a una cultura y a una dignidad nacionales.»³⁹

Altrament, allò que verament importava —i Ledesma ho afirmà de manera explícita— era l'acte revolucionari en si: no importaven gaire els objectius i les raons per les quals es feia la revolució; en primer lloc era necessari aprendre a disparar *«serenamente, jubilosamente, juguetosamente»*.⁴⁰

«El pueblo se entrena en las nueva jornadas, y muy pronto preferirá debatir el problema de España en la calle, armas al brazo, en vez de emitir votos en las urnas [...]. No hay minuto más sincero que aquel en que un hombre pone su vida al servicio de un afán grandioso [...].

Todo cuanto resulte y salga de la Revolución posee el mayor grado de legitimidad apetecible, es la esencia misma del pueblo sin falseamientos ni trucos. Lo de menos

38. «Los intelectuales y la política», *La Conquista del Estado*, 11 d'abril de 1931 (*Obras completas*, III, 96-99).

39. «Ideas sobre el Estado», *Acción Española*, 1 de març de 1933 (*Obras completas*, III, 315-321).

40. «Águila joven», *La Conquista del Estado*, 28 de març de 1931 (*Obras completas*, III, 60).

es en nombre de qué se hace la Revolución y qué elementos directores la impulsan. Todo es mero pretexto que no influirá absolutamente nada en los resultados finales.»⁴¹

Així doncs, per portar (o millor: tornar) Espanya a la dimensió imperial de gran potència no calien programes especials ni tampoc era indispensable modificar les estructures de l'economia o la composició social del país. Espanya podia i havia de tornar a ser gran per dret, per la natura mateixa del seu ésser; amb altres paraules: perquè ja ho havia estat i, per això, tenia en si les condicions per tornar a ser-ho. Són molt importants aquestes paraules amb les quals pràcticament inicia el *Discurso a las juventudes de España* el 1935, perquè hi trobem sintetitzat el programa polític de Ledesma i la seva mateixa manera d'actuar políticament: no s'havia de preparar res d'especial, la voluntat per reconquistar una dimensió imperial era suficient, com ho era l'heroisme per aconseguir la direcció de l'Estat i tornar a recórrer el camí de la glòria que, igualment, era totalment «inevitable». Calia reconstituir una elit dirigent, capaç de mobilitzar les masses, convèncer la joventut que li pertocava un deure i que, al cap i a la fi, no era difícil dur-lo a terme: calia disparar.

«La dimensión histórica es por fortuna inesquivable. Saberse nacido en el seno de un gran pueblo, en el que gentes de la misma sangre que uno, poco más o menos igualmente dotados que uno, realizaron empresas de relieve histórico formidable, es sin ninguna duda un ingrediente de gran fertilidad. Se tiene así la certeza de moverse en el círculo de las ambiciones legítimas, y de que sólo es cuestión de ingenio, de heroísmo y de voluntad el atrapar de nuevo las riendas del triunfo.»⁴²

Era suficient convèncer de tal realitat, fer-la conèixer, difondre'n els elements que la caracteritzaven: era suficient la propaganda per aconseguir el naixement i el creixement de les estructures necessàries per a la victòria política.

Això, en síntesi, era el cor del pensament polític ledesmià; aquesta era la «justificació» per a un pensament polític «incomplet», totalment despreocupat del després perquè estava interessat sobretot a formar senzillament el nou grup dirigent que, liderat per ell mateix, hauria marxat «fatalment» a la conquesta d'Espanya per fer-la renèixer políticament.⁴³

La cosa més important, doncs, era col·locar-se ell mateix i la seva criatura política sota els reflectors, que es parlés d'allò que estava fent, aconseguir que les masses i la premsa sabessin de l'existència de Ledesma i del seu moviment i li dediquessin llur atenció, reportatges i entrevistes.

41. «La hora de España. La revolución en marcha», *La Conquista del Estado*, 16 de maig de 1931 (*Obras completas*, III, 155-156).

42. *Discurso a las juventudes de España*, cit. (*Obras completas*, IV, 23).

43. Segons Ismael Saz (*España contra España...*, 133-135) en aquest mite de la revolució possible s'hi trobaven les arrels del mite de la *revolución pendiente* que tanta importància tingué durant els anys del règim franquista.

Ledesma començà per modificar el propi aspecte físic. La indumentària i la fisonomia d'estudiós i de rata de biblioteca no podien ser adients per a qui havia de guiar una revolució: desaparegueren així les ulleres, s'afaità les patilles, i els cabells, que durant temps havia dut molt curts, els féu créixer per tal de fer-se un pentinat que, amb el tupè sobre el front, semblava recordar en una certa mesura aquell que duia Adolf Hitler. Durant un cert temps portà també uns bigotis i una barba que semblaven una imitació d'Italo Balbo, tot i que els eliminà ràpidament: la còpia li semblà potser no adient o excessiva. Deixà de portar vestits amb camisa blanca, americana i corbata, sovint a *papillon*, i començà a vestir-se de manera esportiva.⁴⁴

Llàstima que no podia intervenir de cap manera per corregir alguns defectes físics que constituïen, però, un *handicap* destacat per a algú que hauria volgut arengar les masses: era sord i no aconseguia pronunciar correctament l'*erra*, o millor la pronunciava *a la francesa*, per la qual cosa perdia tota la sonoritat lingüística castellana. El fet que no sentís bé i que tampoc hi veïés bé determinà que Ledesma parés la màxima atenció als seus interlocutors. En la conversació, assumia una actitud extremament concentrada i pensadora, tant que semblava sempre molt interessat en la discussió en curs. Per tot això, Ledesma no pogué ser mai un orador i hagué de limitar fortament les seves intervencions des de les tribunes.⁴⁵ Segons Payne, li faltava fins i tot aquell carisma que hauria estat necessari per fer-lo esdevenir un vertader *líder*:⁴⁶ cal no oblidar que, a més a més, el seu caràcter era excessivament introvertit.⁴⁷

Començà també a desplaçar-se amb una moto sorollosa, que no podia passar desapercebuda pels vianants i amb la qual corria de manera prou desmesurada i perillosa, tant és així que el juny de 1935 va sofrir un accident que li costà l'amputació d'una falange de l'índex dret.⁴⁸

44. T. BORRÁS, *Ramiro Ledesma Ramos*, Madrid, Editora Nacional, 1971, 251, 254, 705; SERVER, «Itinerario de un patriota...», 20; E. GIMÉNEZ CABALLERO, *Memorias de un dictador*, Barcelona, Planeta, 1979, 78. Vegeu algunes fotografies del primer i segon Ledesma a *Obras completas*, II, 173-174 e III, 321.

45. J. M. SÁNCHEZ DIANA, *Ramiro Ledesma Ramos. Biografía política*, Madrid, Editora Nacional, 1975, 97; GIMÉNEZ CABALLERO, *Memorias de un dictador...*, 78; E. GIMÉNEZ CABALLERO, *Retratos españoles (bastante parecidos)*, Barcelona, Planeta, 1985, 178. El defecte de pronúncia és recordat també per José Antonio Primo de Rivera que, per això, l'escarneix continuadament, «Arte de identificar “revolucionarios”», *Arriba*, 21 de març de 1935 (J. A. PRIMO DE RIVERA, *Obras completas. Discursos y escritos 1922-1936*, Madrid, Instituto de Estudios Políticos, 1976, 584-585; l'article no apareixia en les precedents edicions de les *Obras*).

46. S. G. PAYNE, *Franco y José Antonio. El extraño caso del fascismo español. Historia de la Falange y del Movimiento Nacional (1923-1977)*, Barcelona, Planeta, 1997, 151.

47. J. M. DE AREILZA, *Así los he visto*, Barcelona, Planeta, 1974, 94.

48. P. SAÍNZ RODRÍGUEZ, *Testimonio y recuerdos*, Barcelona, Planeta, 1978, 220; SERVER, «Itinerario de un patriota...», 20; AREILZA, *Así los he visto...*, 96, és l'únic que recorda l'incident en moto i l'amputació.

Aquell que fou el més important organitzador de la propaganda d'Estat a favor de Pétain a Vichy, Paul Marion, evidenciava el 1939 quins eren els principals punts de recolzament per a la publicitat d'un partit «revolucionari». Recordava així la importància d'un signe de reconeixement entre els militants com podia ser la salutació romana, la creació de paraules d'ordre i de símbols caracteritzants, la presència d'una articulada propaganda mural (des dels manifestos fins als fulls volants o les pintades fetes a mà), la difusió de la premsa, la utilització d'un himne que fos cantat durant les manifestacions.⁴⁹ Res de tot això mancà a Ledesma que, a més a més, n'afegí d'altres.

A diferència del que passà a la *Falange* de José Antonio Primo de Rivera, que tingué que esperar més de dos anys per poder disposar i cantar el *Cara al sol*, les *Juntas de Ofensiva nacional-sindicalista* tingueren immediatament, ja el 1931, llur himne que, amb les seves lletres, intentava resumir les línies principals del programa polític, sense preocupar-se excessivament de valors estètics o poètics, com altrament semblà fer José Antonio.⁵⁰ Fixem-nos en les primeres estrofes.

*Juventudes de vida española
y de muerte española también,
ha llegado otra vez la fortuna
de arriesgarse, luchar y vencer.*

*Sobre el mundo cobarde y avaro,
sin justicia, belleza ni Dios,
impongamos nosotros la garra
del imperio solar español.*

*No más reyes de estirpe extranjera
ni más hombres sin pan que comer.
El trabajo será para todos
un derecho más bien que un deber.*

*Nuestra sangre es eterna y antigua
Como el sol, el amor y la mar.
Por la gloria de siglos de España
NO PARAR HASTA CONQUISTAR.*⁵¹

49. P. MARION, *Leur combat. Lénine, Mussolini, Hitler, Franco*, Paris, Librairie Fayard, 1939, 204-206.

50. «Ramiro Ledesma fue el ingeniero de la ideología de la Falange Española y José Antonio, su poeta», testimoni d'Ismael Medina Cruz a M. VEYRAT i J. L. NAVAS-MIGUELOA, *Falange, hoy*, Madrid, G. del Toro editor, 1973, 212.

51. BORRÁS, *Ramiro Ledesma...*, 143.

Ledesma posà la mateixa atenció a construir els moments exteriors d'auto-representació del seu moviment: la bandera roja i negra, el símbol amb el jou i les fletxes, la creació de paraules d'ordre, entre les quals podem recordar *¡Arriba España!, Por la Patria, el Pan y la Justicia, España una, grande, libre...* De tots aquests elements, se n'aproprià José Antonio Primo de Rivera quan, el gener de 1935, Ledesma sortí de la *Falange* —però que, de totes maneres, es devien a ell i que reivindicà com a propis— i que quedaren després com a emblemes constants també durant els anys del franquisme, sense cap canvi substancial.⁵²

A més, Ledesma es mostrà sensible sobretot a la imatge externa del partit/moviment, a propiciar totes aquelles situacions que haurien pogut representar un element de difusió i de coneixement públic de tot el que s'estava fent. No casualment escrigué:

*«Nuestro Partido nace más con miras a la acción que a la palabra [...] Un hecho ilustra cien veces más rápida y eficazmente que un programa escrito.»*⁵³

Per això, els fets clamorosos eren un instrument propagandístic molt important, com havia demostrat l'episodi de gener de 1930 suara esmentat i com encara demostrà més la conferència pronunciada per Ramiro Ledesma a l'Ateneu de Madrid. En aquella vetllada aconseguí realitzar un acte de propaganda de notable valor que li féu guanyar grans espais en la premsa de la capital. El 2 d'abril de 1932, convidat a fer una conferència sobre *Fascismo contra marxismo*,⁵⁴ s'havia presentat a la tribuna vestint provocadorament una camisa negra i una corbata vermella. No sols: el to i el contingut de la conferència foren tals que immediatament provocaren les reaccions enfurismades de gran part dels oients. La «secció militar» de les Jons, que era present sota el comandament de Diego Aparicio, estimà oportú intervenir agredint i pegant a tots aquells que contestaven les paraules i els vestits del *capo*. El prestigiós Ateneu acabà en un mar de cristalls trencats i d'espectadors contusionats i dolorits.⁵⁵ Res millor que això explica la recerca del gest de desafia-

52. En realitat José Antonio havia començat a utilitzar bona part de la simbologia inventada per Ledesma ja a l'estiu de 1933 i també en la mateixa manifestació del Teatre de la Comèdia del 29 d'octubre, fet que va desencadenar les ires de Ledesma, vegeu «Las Jons no se desvían. Ante la desviación F. E.», *Jons*, noviembre de 1933 (*Obras completas*, III, 412-413).

53. «Nuestra Revolución», *Jons*, juny de 1933 (*Obras completas*, III, 355-356).

54. El títol de la conferència és recordat per diferents estudiosos i testimonis amb algunes variants: *Jonsismo frente al marxismo* o *Fascismo frente a marxismo*, juntament a aquell que hem suara esmentat en el text.

55. CASALI, *Società di massa...*, 85. Els records més rics de particulars són els de F. GUILLÉN SALAYA, *Anecdotario de las Jons. Historia y anécdota de las Juntas de Ofensiva Nacional-Sindicalista*, San Sebastián, Editorial Yugo y Flechas, 1938, 59-60, i Ramiro Ledesma Ramos *rivoluzionario mistico* [1984], <http://carpe-diem.it/spagna/htm/ramiroes.htm>.

ment i de «moments sublims», com sintetitzà Francisco Martinell Gifre molts anys més tard.⁵⁶

De fet, les modalitats per fer conèixer la línia del partit a les masses ocasionaren un dels molts enfrontaments entre Ledesma i José Antonio Primo de Rivera. Si per al primer la premsa era una arma de combat, un instrument que havia d'impressionar més la fantasia i la imaginació que no pas dirigir-se al cervell i suscitar raonaments, per al segon era exactament el contrari i quan sortí el setmanari *F. E.* Ledesma no amagà les seves crítiques que després explicità encara més àmpliament i clarament el 1935 amb *¿Fascismo en España?* Segons la seva opinió, no era aquella la manera de fer propaganda de les noves idees:

«Uno de los mayores errores de F. E. en su primera época fue la publicación del semanario. Cuando sectores extensos de España esperaban que el periódico de Falange los orientase políticamente con consignas eficaces y certeras, se encontraba todo el mundo con un semanario retórico, relamido, en el que se advertía el sumo propósito de conseguir una sintaxis académica y cierto rango intelectual. El movimiento perdió en aquellos meses una de sus mejores oportunidades de penetrar, de un modo profundo y fértil, en zonas amplias de la ciudad y del campo.

Resultaba absurdo y triste percibir la gran difusión del periódico, cómo era esperado por las masas y cómo circulaba en los pueblos españoles, para darse cuenta del tremendo error que suponía redactar en tales condiciones una revista de pulcritud literaria, en la que se hablaba de Roma, de Platón, y se abordaba la política con mentalidad, estilo y retórica de aficionados a las letras.

El semanario F. E. lo controlaba personalmente Primo de Rivera, que imponía esas características.»⁵⁷

Tant aleshores com avui en dia, si fullegem la col·lecció de *F. E.* la trobem com un periòdic fins i tot gràficament força anònim.⁵⁸ No presenta cap característica que pugui atreure l'atenció, no hi ha referències que tinguin en compte els suggeriments de la nova gràfica, del disseny, dels títols amb els caràcters cúbics. Tots aquests elements eren presents a *La Conquista del Estado*, que es caracteritzà des de bon començament com un periòdic gràficament nou i vivaç, fàcil de llegir i immediatament identificable per les seves peculiaritats i el seu aspecte tipogràfic. El mateix to «revolucionari» i extremista que caracteritzava els escrits aixecà una certa atenció i curiositat. Certament també *F. E.* gaudia d'una difusió militant i els joves «revolucionaris» esdevenien venedors ambulants (sempre preparats, però, a treure les armes i transformar-se en lluitadors

56. F. MARTINELL GIFRE, *La política con alas. José Antonio, Ramiro y Onésimo desde una perspectiva actual*, Madrid, Ediciones del Movimiento, 1974, 78.

57. R. LANZAS [R. LEDESMA RAMOS], *¿Fascismo en España? (Sus orígenes, su desarrollo, sus hombres)*, Madrid, La Conquista del Estado, 1935 (*Obras completas*, IV, 227-228).

58. Els mateixos caràcters d'anonimat i poc atractius es poden trobar a *Libertad*, d'Onésimo Redondo.

per barallar-se contra qui no mostrava disponibilitat o menyspreava el periòdic). Quan el 1931 s'havia preparat la sortida de *La Conquista del Estado*, plantejada ja un mes abans, el febrer, hom realitzà una àmplia campanya publicitària amb la difusió de fulls volants a Madrid i Barcelona mitjançant els quals es féu conèixer el programa del nou periòdic i es creà una certa expectativa.⁵⁹ En els dies immediatament anteriors a la publicació, es difongueren àmpliament ulteriors fulls volants, impresos en paper verd sobre els quals hi havia estampat la imatge de Sant Jordi, en què hi havia un llistat dels futurs col·laboradors del periòdic: Adolf Hitler, José Ballejos, Rafael Alberti, Luis Araquistáin, Américo Castro i Henry Barbusse.⁶⁰ Aquests no sabien absolutament res de la futura col·laboració a la qual eren cridats, però no importava. Era evident, per a qui rebia el missatge publicitari, que un periòdic que *prometia* col·laboradors tan importants seria un periòdic de gran qualitat, per llegir i seguir amb atenció.

A més a més, Ledesma tenia molta cura del llenguatge: havia de ser fàcil i immediatament accessible, no calia usar matisos: al contrari, s'havia d'extremar i exagerar perquè això servia molt bé per fer «comprendre» millor les coses, ço és per impressionar millor i amb més profunditat la fantasia del lector.

Per exemple, la seva fòbia anticatalana arribà a extrems difícilment justificables quan començà a ser evident que s'aprovaria un estatut d'autonomia. La seva agressivitat arribà fins al punt de demanar l'afusellament de Macià, a cridar a les armes i a vessar sang per «defensar» la unitat de l'Espanya amenaçada:

«Es urgente [...] fusilar a Maciá por traidor [...].

A nosotros no nos importa la concesión de autonomías administrativas, pues esto favorecería la eficacia del Estado. Pero sí denunciamos que no es eso ni nada que se relacione con eso [...] lo que solicitan y quieren los separatistas. Existe todo un programa de asalto a la grandeza hispánica [...]. Su segunda etapa consistirá, pues, en debilitar nuestro ejército, esclavizar nuestra economía, enlazar a sus intereses las rutas internacionales [...].

La tercera etapa, cumplida en el momento oportuno, consistirá en la separación radical [...].

España se levantará como un solo hombre contra el crimen histórico. Y garantizamos que habrá sangre de sacrificio.»⁶¹

59. Molt interessants són les pàgines que Borrás dedica a la difusió d'aquella propaganda a Madrid i Barcelona (BORRÁS, *Ramiro Ledesma...*, 249-251).

60. SERVER, «Itinerario de un patriota...», 22.

61. «El peligro separatista. España, una e indivisible», *La Conquista del Estado*, 13 de juny de 1931 (*Obras completas*, III, 202-206). La invitació a prendre les armes per «defendre» l'hispanitat de la Catalunya recorre sovint; vegeu, entre molts d'altres, «El separatismo al desnudo», *La Conquista del Estado*, 20 de juny de 1931; «Después de las elecciones», *La Conquista del Estado*, 27 de juny de 1931; «La hora política. Nuestra angustia hispana», *La Conquista del Estado*, 25 de juliol de 1931 (*Obras completas*, III, 239-240, 247-249, 270-272).

Aquesta conducta li costà dos mesos de presó que va expiar des del gener de 1933,⁶² però li féu guanyar a Ledesma i el seu grup polític l'honor de les cròniques i dels titulars dels periòdics madrilenys i catalans.

6. Com sabem, tot l'aparell propagandístic creat acuradament per Ledesma no funcionà i ell no aconseguí, des del punt de vista organitzatiu, més que resultats escassos: tant les Jons, abans, com la Falange, després, no obtingueren fruits remarcables.⁶³ Evidentment —com sovint passa també en el sector comercial— no sempre la campanya publicitària d'un producte, tot i ser ben pensada i duta a terme, aconsegueix que s'arribi a llançar-lo al mercat i vendre'l com hom esperava.

Per explicar aquest fracàs no podem oblidar les qüestions que podríem definir com a «tècniques», així com la permanent falta de finançaments tant per a les Jons com per a la Falange; la rivalitat entre Ramiro Ledesma i José Antonio Primo de Rivera impedí, fins a l'octubre de 1934, una direcció unitària; allò que Payne —ho hem vist anteriorment— ha definit com una falta de carisma per part de Ledesma, absència que li va impedir conquerir una posició de *líder* interna i encara més externa... Però, evidentment, hi hagué una altra sèrie de problemes que no es solucionaren.

De fet, la qüestió financera no pot ser considerada com un determinant, perquè hem de tenir en compte altres casos en què no faltaren els diners i la propaganda pogué gaudir d'una estructura molt més potent i rica de la que es donà a Espanya, però on els resultats foren igualment desastrosos. Pensem en la *Repubblica sociale* italiana en el curs de la qual —molt més i molt millor del que s'havia fet en els vint anys anteriors— el feixisme italià va poder pensar en la propaganda «amb criteris de globalitat» i no hi hagué cap limitació financera a la seva expansió⁶⁴ i a la seva utilització per convèncer els italians a donar suport a la guerra feixista i a l'aliança amb l'Alemanya nazi. Tot i això, l'oposició política, primer, i militar, després, esdevingué sempre més imponent: la Resistència fou cada vegada més activa i eficient des de la primavera de 1944 i, aleshores, Mussolini féu l'elecció d'abandonar els intents de *convèncer* i passà a la violència pura i sense límits de les Brigades Negres per mantenir el control del país.⁶⁵

62. CASALI, *Società di massa...*, 77-78.

63. Les dades relatives als afiliats, subministrades per la mateixa organització, no són gaire fiables. Molt més concrets podem considerar —tot i amb una sèrie de limitacions sobre les quals no cal entrar en aquest article— els resultats electorals, sortits de les eleccions de febrer de 1936. En aquella avinentesa la Falange obtingué, en tot el territori espanyol, 46.466 vots, o sigui el 0,4 per cent del sufragi; J. L. RODRÍGUEZ JIMÉNEZ, *Historia de la Falange española de las Jons*, Madrid, Alianza editorial, 2000, 213; J. GIL PECHARROMÁN, *José Antonio Primo de Rivera. Retrato de un visionario*, Madrid, Temas de Hoy, 1996, 429-430.

64. CANNISTRARO, *La fabbrica del consenso...*, 327-329.

65. D. GAGLIANI, *Brigate nere. Mussolini e la militarizzazione del Partito fascista repubblicano*, Torino, Bollati Boringhieri, 1999, 228-237.

Iguals consideracions es poden fer respecte a la França de Vichy. També en aquest cas ens trobem davant d'una propaganda d'Estat sense límits financers, amb una estructura exemplar i sota la direcció de tècnics de primer ordre, amb una gran experiència en el sector polític i en aquell comercial. Tot i això, també a Vichy la propaganda no aconseguí el consens i la Resistència esdevingué aviat el factor polític dominant a tota la França, ocupada o «lliure».⁶⁶

Diferent és el discurs que es pot fer per a l'Alemanya de Hitler, que va saber conservar un fort consens pràcticament fins al maig de 1945 i al final de la guerra. La màquina propagandística estatal

«Determinava els continguts “apreciats” per transmetre a l'opinió pública, mentre el Partit i les organitzacions afiliades proveïen aquella base gairebé il·limitada de fanàtics i d'activistes necessària per tenir sempre desperta la mobilització i l'agitació [...]. La màquina propagandística del Règim i del moviment nacionalsocialista es revelà com un element fonamental en l'estructura del poder del Tercer Reich.»⁶⁷

De totes maneres, aquestes consideracions representen el començament d'una investigació històrica avui en dia en els seus inicis.

Tornant al cas espanyol, gairebé amb seguretat s'han de tenir en compte altres factors, diferents d'aquells senzillament «tècnics» i sobre els quals és necessària una reflexió més atenta a diferents factors, el primer dels quals és, certament, que la «campanya propagandística» que llançà Ledesma recolzava sobre elements completament errats. És molt probable que el factor central, que fou l'ús de la violència indiscriminada i sense límits, fou llançat en un moment en què no rebia una acceptació plena. De fet, aquest factor esdevingué central en explicar l'ampliació de les bases falangistes després de les eleccions del febrer de 1936 quan el fracàs de l'opció democràtica, per aconseguir el poder per part de les dretes, semblà no oferir altra sortida que la militar. Igualment no podem oblidar el paper conservador i de control que les forces armades havien tingut sempre en la història espanyola dels segles XIX i XX, fins al *cop* de Miguel Primo de Rivera, i que encara volien tenir, com semblava percebre el mateix Ledesma el juliol de 1936, quan escrivia de «fuerzas averiadas», que podien intentar conquerir el poder.⁶⁸ Igualment es podria dir pel què fa referència a la conducta política de l'Església catòlica que, qüestionada per la República, estava prepara-

66. Les primeres valoracions en aquest sentit es poden trobar a I. DI JORIO, *Propagandare lo Stato*, Tesi de doctorat dirigida per L. Casali i H. Rouso, Bologna - Nanterre, Universitat di Bologna - Universitat de Paris X, 2004.

67. I. KERSHAW, *Hitler e l'enigma del consenso*, Roma-Bari, Laterza, 1997 (ed. original: London, Longman, 1991), 130-131. Citem des de l'edició italiana perquè la traducció en castellà és incompleta.

68. «La transformación social», *Nuestra Revolución*, 11 de juliol de 1936 (*Obras completas*, IV, 483).

da per comprometre's encara més activament de tot el que havia demostrat voler fer amb la CEDA: també en aquest cas, segons Ledesma es tractava d'una «*mercancía averiadísima*». ⁶⁹ Però això no volia dir que faltessin les possibilitats d'obtenir-ne resultats i consens polítics, tot i que Ledesma els infravalorava.

Una propaganda, doncs, no suficient i mal realitzada, com comentava l'Ambaixada italiana a Madrid, el febrer de 1934. ⁷⁰

Probablement no quedava cap espai per a un «feixisme social», tot i la seva brutalitat i violència com a instrument per conquerir el poder. Ja a la fi de 1935, escrivint les paraules finals de *¿Fascismo en España?* Ledesma advertia sense vacil·lacions que a la Península l'idea nacional era en aquell moment a les mans de vertaders «*reaccionarios*» que res tenien a veure amb les propostes polítiques de les Jons i que, arribat a aquell punt, calia modificar substancialment els termes de la propaganda política de la «dreta social» espanyola: «*a Ramiro Ledesma y a sus camaradas les viene mejor la camisa roja de Garibaldi que la camisa negra de Mussolini*». ⁷¹

El *golpe* dels militars i la mort li impediren profunditzar les noves valoracions polítiques a les quals estava arribant.

69. «La contienda política y social del momento. Hombres. Ideas. Grupos», *Nuestra Revolución (Obras completas, IV, 494)*.

70. I. SAZ CAMPOS, *Mussolini contra la II República. Hostilidad, conspiraciones, intervención (1931-1936)*, Valencia, Ediciones Alfons el Magnànim, 1986, 119-120.

71. *¿Fascismo en España?...*

